

ภาคสอง : บทความวิจัย

กลยุทธ์การต่อรองของเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดภายใต้ระบบ อุตสาหกรรมเกษตรอาหาร และการเป็นแรงงานไร้ที่ดิน กรณีศึกษา หมู่บ้านทรายมูลพัฒนา ตำบลเสด็จ อำเภอมือง จังหวัดลำปาง¹

กิ่งแก้ว ทิศตั้ง²

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ตั้งคำถามใน 2 ประเด็นคือ แรงงานไร้ที่ดิน และต้องการที่ดินเพิ่มในการผลิตพืชไร่มียุทธวิธีในการดำเนินชีวิตอย่างไร ภายใต้การผลิตในระบบทุนนิยม และ ชุมชนเกษตรกรที่มีการผลิตที่เข้มข้นเพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรมมีรูปแบบการจัดการที่ดินทำกินอย่างไรในบริบทของการผลิตเพื่อขายและมีวัตถุประสงค์ คือ ศึกษากลยุทธ์ในการดำเนินชีวิตของแรงงานไร้ที่ดิน ภายใต้การผลิตในระบบทุนนิยมและศึกษารูปแบบจัดการที่ดินทำกินของเกษตรกรในบริบทของการผลิตเพื่อขาย

จากการวิจัยพบว่ากลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด ในพื้นที่หมู่บ้านทรายมูลพัฒนา หมู่ที่ 13 ตำบลบ้านเสด็จ อำเภอมือง จังหวัดลำปาง เป็นเกษตรกรที่ปลูกสับปะรดทั้งที่มีการถือครองที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง และเช่าที่ดินของผู้อื่น หรือทั้งเช่าที่ดินและทำการเกษตรในพื้นที่ของตน ทั้งผู้ปลูกสับปะรดพันธุ์ปัตตาเวีย ซึ่งเป็นพันธุ์ที่ปลูกมากในพื้นที่หมู่บ้านทรายมูลพัฒนา โดยมีผู้ปลูกสับปะรดทั้งหมดจำนวน 51 ครัวเรือน

ผลการศึกษาพบว่า ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพปลูกสับปะรดในพื้นที่ดินของตนเอง พบกับปัญหาราคาสผลผลิตตกต่ำ ในทุกปีพวกเขาไม่มีวิธีการต่อรองกับราคาสผลผลิตทางการตลาดที่ไม่มั่นคงโดยการออกไปเช่าที่ของชาวบ้านหมู่บ้านอื่นที่ไม่ได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ในราคาไร่ละ 200- 500 บาทต่อปี แต่ทั้งนี้จุดสำคัญไม่ได้อยู่ที่ราคาในการเช่า แต่จุดสำคัญอยู่ที่พื้นที่ดังกล่าวบางแห่งเป็นพื้นที่ที่เริ่มปลูกพืชยืนต้น เช่น มะม่วง ลำไย จึงทำให้พื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่สามารถปลูกพืชเช่น สับปะรดที่มีความต้องการแสงมากได้เป็นอย่างดี

¹ ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง ประจำปีการศึกษา 2554

² อาจารย์ประจำ สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง

นอกจากนี้ยังพบว่าการจัดการแรงงานในการปลูกสับปะรดยังเป็นไปในรูปแบบของการจัดการความรู้ที่เกี่ยวข้องไปกับระบบทุนทางสังคมคือเครือข่ายในการบริหารจัดการแรงงานในบริบทที่ชาวสวนขาดแคลนแรงงานฉะนั้น แรงงานที่มีสถานะของการเป็นเครือข่ายจึงมีความสำคัญกับผู้ปลูกสับปะรดอย่างมาก นอกจากนี้ ความรู้ในการปลูกสับปะรดไม่ได้ถูกจัดการและถ่ายทอดอยู่ในรูปแบบของการจดบันทึกอย่างเป็นทางการแต่พบว่า มีการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นในระบบฐานความรู้แบบครอบครัว

คำสำคัญ แรงงานไร้ที่ดิน ,เกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด, กลยุทธ์

The Strategy of Agriculturist at Pineapple Grow in Agro-Industry System and Landless Labor : A Case Study of Saymoon Pattana, Sadet district, Lampang province.

Kingkaew Tistung³

ABSTRACT

This research focuses on two issues, landless labor and land management, and has the objectives of (i) examining strategies used by pineapple farmers to earn a living in the capitalist system and (ii) studying land management under a system of agricultural production.

The findings show that the pineapple farmers in the area of Saymoon Pattana can be divided into three groups: (i) landowners, (ii) tenant farmers and (iii) landowners who also rent land. 51 households of pineapple farmers were included in the study and the smooth cayenne variety of pineapple was the variety most commonly grown in the area.

The findings also show that those who grow pineapples on their own land cope with low crop prices by renting land from others at 200-500 baht per rai per year to grow more pineapples and thus support their income. Since the rented land is mostly used to grow perennial plants such as mangoes, and longan, the land is also suitable for growing pineapples.

In terms of labor management, it was found that the pineapple farmers rely on labour from the family (close or extended) when faced with shortages of labour. Knowledge of pineapple farming is also passed on from generation to another instead of being documented formally.

Keywords Landless labor, farmers, strategy

³ Department of Community Development. Faculty of Humanities and Social Sciences.
Lampang Rajabhat University

1. บทนำ

การพัฒนาประเทศไทย ปัจจุบันอาจไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า เป็นยุคของการครอบงำโดยระบบทุนนิยม ทางเศรษฐกิจเป็นผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมุมมองทางความคิด อย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นมุมมองความคิดของรัฐหรือแม้กระทั่งปัจเจกทั้งหลาย โดยเฉพาะมุมมองเรื่อง “พื้นที่” เพื่อที่จะทำให้เกิดประโยชน์คุ้มค่ามากที่สุด ทั้งนี้การขยายตัวทางเศรษฐกิจ เทคโนโลยีและความทันสมัยนั้นได้ขยายอำนาจในพื้นที่สังคมเมืองเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่มันยังได้ขยายอำนาจ ครอบงำชนบทไทย โดยเฉพาะการที่ชนบทไทยกำลังถูกครอบงำทางด้านความคิดที่เป็นรูปแบบการผลิตแบบทุนนิยม จนมีผลทำให้เกิดเป็นปรากฏการณ์ยึดติดกับวิถีการผลิตในเชิงพาณิชย์มากขึ้น จนกลายเป็นเรื่องของการหลงลืม และทำลายวิถีการผลิต จากการเพาะปลูกแบบยังชีพไปจนหมดสิ้น นอกจากนี้ชนบทไทยยังต้องพบกับการถูกกดขี่ ขูดรีด การเอารัดเอาเปรียบ จากกลุ่มนายทุน และผู้มีอำนาจอย่างมาก จนกระทั่งชนบทที่มีการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ต้องมีการปรับตัว ทั้งในเรื่องการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต ตลอดจนถึงการบุกเบิกพื้นที่ในการเพาะปลูกเพิ่มมากขึ้น (Land Extension) ทั้งนี้เพื่อการดำรงชีวิต และตอบสนองต่อรูปแบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ตามนโยบายของรัฐภายใต้ระบบทุนนิยม

ทั้งนี้ในช่วงแรกๆ ของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ จะปรากฏการพัฒนาที่เน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐานเพื่อเป็นพื้นฐานในการพัฒนาประเทศ ในชนบทได้มีการสร้างถนนหนทางเพื่อปูทางให้เป็นเส้นทางในการขนส่งสินค้าทางการเกษตรป้อนเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม และการกระจายความทันสมัยสู่ชนบท ยิ่งไปกว่านั้นการพัฒนาดังกล่าวมีส่วนผลักดันการผลิตเพื่อเข้าสู่ระบบพาณิชย์ เน้นตลาดเป็นจุดหลัก หลังจากนั้นเป็นต้นมา จนกระทั่งทศวรรษ 2510 ประเทศไทยได้ส่งเสริมบริษัทธุรกิจการเกษตรได้รับสิทธิพิเศษในการลดหย่อนภาษีและสิทธิพิเศษอื่นๆ ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี 2519 รัฐบาลเน้นส่งเสริมบริษัทธุรกิจการเกษตร ให้มีความสำคัญสูงกว่าธุรกิจอื่นๆ กิจกรรมแรกๆ ที่เกิดขึ้น คือ ธุรกิจผลิตมันสำปะหลังอัดเม็ด โรงงานแปรรูปมันสำปะหลัง อาหารจากข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ น้ำมันถั่วเหลือง และน้ำตาลจากอ้อย เป็นต้น⁴ จากข้างต้นจะเห็นได้ว่านโยบายของรัฐมีความสำคัญต่อการส่งเสริมอุตสาหกรรมการเกษตรทั้งภายในประเทศและนอกประเทศให้มาลงทุนในไทย ทั้งนี้ปรากฏการณ์ที่มีโรงงานอุตสาหกรรมเข้าไปลงทุนในท้องถิ่น พร้อมกับการส่งเสริมการผลิตวัตถุดิบทางการเกษตรตลอดจนถึงการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมในท้องถิ่น เมื่อพิจารณาในภาพรวมการดำเนิน

⁴ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (เชียงใหม่ : ดรีสวี (ซิลค์เวอร์มบุ๊กส์) ,2542)

งานของรัฐนับตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบันทำให้เกิดการขยายตัวของเกษตรกร และการขยายตัวของพื้นที่ทำกินมากขึ้นพร้อมกับรายได้ที่เพิ่มมากขึ้น แต่ขณะเดียวกันก็เปิดช่องทางให้เอกชนได้เข้ามามีบทบาทในการควบคุมการผลิตเพิ่มมากขึ้นด้วยเช่นกัน เกษตรกรบางส่วนเป็นเกษตรกรไร้ที่ดินจึงพยายามที่จะขยายอาณาเขตที่ดินทำกินของตนเองโดยการบุกเบิกที่ดินสาธารณะประโยชน์ของรัฐ จนกลายเป็นข้อขัดแย้งระหว่างรัฐและประชาชนในหลายพื้นที่

ในพื้นที่จังหวัดลำปาง ตำบลเสด็จ อำเภอเมืองลำปาง จังหวัดลำปาง เป็นพื้นที่หนึ่งที่ได้รับผลจากนโยบายการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ โดยพื้นที่ดังกล่าวเกษตรกรนิยมปลูกสับปะรด ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ในพื้นที่ทางการเกษตรของตนเองและพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของรัฐ ระบบการผลิตในพื้นที่ดังกล่าวมีความเข้มข้นสูงทั้งในเรื่องของชนิด ความถี่ของการสับเปลี่ยนชนิดของพืช ตลอดจนถึงความต้องการแรงงานในภาคการเกษตรที่สูงขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรหรือคนในชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวต้องพยายามหารายได้เพื่อหาอยู่หากินภายใต้ระบบเศรษฐกิจที่ต้องผลิตเพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรม เพราะพื้นที่สับปะรดส่วนใหญ่ที่เกษตรกรนิยมปลูกเป็นพันธุ์ที่เหมาะสมกับการแปรรูปเป็นสับปะรดกระป๋อง ทั้งนี้ผู้เขียน พิจารณาว่าการเข้ามาของระบบการผลิตแบบตลาดเพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรม ที่บริษัทใช้อำนาจในการควบคุมเกษตรกรอย่างแยบยล ผ่านพ่อค้าคนกลาง ตลอดจนถึงการจัดการแรงงานอย่างยืดหยุ่น ทำให้แรงงานผู้ปลูกสับปะรด เป็นแรงงานรับจ้างที่รับจ้างเพื่อทำการผลิต แต่ไม่ได้รับการดูแลในการคุ้มครองสิทธิต่างๆ อย่างไรก็ดีผู้เขียนมองว่าการเป็นเกษตรกรรับจ้างผลิตเพื่อป้อนโรงงานยังมีฐานะของการเป็น “ผู้กระทำการ” ที่สามารถต่อรองกับระบบการผลิตแบบทุนนิยม และข้อจำกัดของปัจจัยทางการผลิตที่หลากหลาย เช่น น้ำ ที่ดินแรงงาน ซึ่งผู้เขียนมองว่าการต่อรองของเกษตรกรไม่ได้เป็นการลุกขึ้นมาต่อรองโดยการก่อตั้งชุมนุม หรือก่อมิوب แต่อย่างใด แต่มองว่าเป็นต่อรองในระดับชีวิตประจำวันเพื่อการดำรงชีพภายใต้เงื่อนไขและบริบทนั้น

2. กรอบการศึกษา

การวิจัยนี้ มุ่งประเด็นในการศึกษาเรื่องแรงงานไร้ที่ดิน และต้องการที่ดินเพิ่มในการผลิตพืชไร่มียุทธศาสตร์ในการดำเนินชีวิตที่หลากหลาย ภายใต้การผลิตในระบบทุนนิยมเพื่อเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงกลยุทธ์ของเกษตรกรในการดำรงชีวิตให้อยู่รอดภายใต้ความเปลี่ยนแปลงในระบบผลิตสมัยใหม่ ซึ่งกลยุทธ์ดังกล่าวเป็นการจัดการชีวิตโดยประสบการณ์ตรงของชาวบ้านซึ่งมีกระบวนการสร้างความรู้ โดยความรู้นี้จะอยู่ในตัวบุคคลโดยผนวกรวม

เป็นความรู้ที่เป็นเชิงเหตุผล ซึ่งความรู้ที่ว่านี้สามารถถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น เช่น เครื่องยาคี เครื่องช่วยทางสังคม ซึ่งความรู้ดังกล่าวสามารถนำไปถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นหลังเพื่อใช้แก้ไข ปัญหาทางการผลิตในภาคการเกษตรได้ ทั้งในเรื่องวิถีคิด ความเชื่อ รูปแบบการจัดการทุน การบริหารเงินออมหรือการบริหารจัดการผลผลิต ซึ่งการที่จะดำรงความรู้ให้อยู่ต่อไปได้ จำเป็นต้องมีกระบวนการทางสังคมเป็นตัวประสานความสัมพันธ์ของทุกฝ่าย คือ สถาบันทาง สังคมหรือกลุ่มคนที่เป็นผู้ปฏิบัติหรือผลิตซ้ำ เนื่องจากบทบาทเป็นตัวกำหนดหน้าที่ทางสังคม นอกจากนั้นกลุ่มต่างๆ ทั้งสถาบัน และปัจเจกต้องมีทุนทางสังคมวัฒนธรรม จึงเป็นฐานในการ สร้างกลยุทธ์ในการดำรงชีพนอกจากนี้ชุมชนเกษตรกรที่มีการผลิตที่เข้มข้นเพื่อป้อนโรงงาน อุตสาหกรรมต้องมีรูปแบบการจัดการที่ดินทำกินที่มีประสิทธิภาพเพราะปัจจัยดังกล่าวเป็น ปัจจัยที่มีข้อจำกัดในบริบทของการผลิตที่เน้นจำหน่ายและเป็นรูปแบบของการผลิตที่เข้มข้น ดังนั้นรูปแบบการจัดการที่ดินของเกษตรกรจึงเป็นสิ่งที่ควรให้ความสำคัญ และเพื่อเป็นแนวทางใน การจัดการ ที่ดินในการเกษตรให้เหมาะสมต่อไปในอนาคต ซึ่งสิ่งที่เป็นตัววัดความสำเร็จของ รูปแบบการจัดการปัจจัยการผลิตคือ ความมั่นคงทางด้านรายได้แม้ว่าราคาผลผลิตจะไม่มั่นคง ความมั่นคงทางด้านจิตใจซึ่ง สิ่งทีกล่าวนมาเป็นเรื่องของการพัฒนาที่ยั่งยืนและทำให้เกษตรกร หรือชาวบ้านไม่พึ่งระบบตลาดมากจนเกินตัว โดยมีขอบเขตเชิงพื้นที่ คือพื้นที่หมู่บ้านทรายมูล พัฒนา ตำบลเสด็จ อำเภอมือง จังหวัดลำปาง กลุ่มเป้าหมาย เป็นประชากร ชาวบ้านหมู่บ้าน ทรายมูลพัฒนา ตำบลเสด็จ อำเภอมือง จังหวัดลำปาง โดยพยายามศึกษาแบบกลยุทธ์ใน การดำเนินชีวิตของเกษตรกรผู้ปลูกพืชไร่ในพื้นที่กรณีศึกษา คือ สับปะรด ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ฯลฯ ภายใต้การผลิตเพื่อการตลาด และศึกษาแบบการบริหารจัดการที่ดิน และนำในการ ผลิตที่จำกัดของเกษตรกร

ทั้งนี้กรอบในการนำเสนอผลการศึกษาค้างนี้ผู้เขียน อาศัยกรอบแนวคิด สองเรื่อง ใน การวิเคราะห์ ปฏิบัติการที่สะท้อนการต่อสู้ต่อรองของเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด สองแนวคิด ด้วยกันคือ หนึ่ง ความเป็นชุมชนไม่ใช่แก่นสารที่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่เลื่อนไหลและปรับ เปลี่ยนไปตามเงื่อนไขและสถานการณ์ (Situationally constructed) หรือผลประโยชน์ที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (Ong 1999 อ้างใน ยศ 2546) ทั้งนี้การปลูกสับปะรดในพื้นที่ ชุมชน เป็นเสมือนอาชีพที่คอยหล่อเลี้ยงผู้คนในชุมชน รองจากการปลูกข้าวที่เป็นอาหารหลัก รายได้จากการจำหน่ายสับปะรด เป็นเสมือนเม็ดเงินที่สามารถซื้อหาข้าวของเครื่องใช้เพื่อใน ครวเรือนของตนเองรวมไปถึงการใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ซึ่งในที่นี้รวมถึง การนำเงินที่ได้จาก

การปลูกพืชชนิดดังกล่าวไปเป็นเงินออมในการส่งบุตรให้ได้รับการศึกษา สำหรับการปลูกพืช เช่นสับปะรด ซึ่งพืชที่ต้องการพื้นที่ในการปลูกค่อนข้างมากเนื่องจากเป็นพืชเชิงเดี่ยว มีการขยายพันธุ์โดยการใช้น้ำหรือหอนจึงทำให้ใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกค่อนข้างมากและไม่สามารถปลูกในพื้นที่นาได้เนื่องจากสับปะรดต้องการดินที่ค่อนข้างร่วน ไม่เป็นดินเหนียวอย่างเช่น ข้าว ทั้งนี้การมีพื้นที่ครอบครองของชาวบ้านบ้านทรายมูลพัฒนาในรูปแบบพื้นที่ในการปลูกข้าวจึงไม่เอื้ออำนวยต่อการปลูกสับปะรดจึงทำให้ กลุ่มเกษตรกรต้องดิ้นรนในการแสวงหาพื้นที่ในการปลูกสับปะรด ซึ่งก็สอดคล้องกับผลประโยชน์ที่เกษตรกรพึงจะได้รับภายใต้บริบทของการพาตัวเองเข้าไปผูกติดอยู่กับบริบททางการตลาดที่เกษตรกรบ้านทรายมูลพัฒนาสถาปนาตนเองเข้าไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่ว่าด้วยการปลูกพืชเพื่อป้อนอุตสาหกรรมเกษตรอาหารที่เป็นเสมือนอุตสาหกรรมการผลิตที่ เชื่อมร้อยระบบการเกษตรของไทยมาอย่างยาวนาน

และสองคือ ปฏิบัติการการต่อสู้ต่อรอง ในรูปแบบที่หลากหลาย ทั้งในเรื่องของผลประโยชน์ส่วนบุคคลและโดยมีนัยเพียงเชิงสัญลักษณ์ (Scott, J.C. 1985) สำหรับบทความที่ได้จากงานวิจัยชิ้นนี้ มุ่งที่จะเสนอปฏิบัติการของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดที่อยู่ในระบบการผลิตพืชอาหารเพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรมและเพื่อขายปลีกเพื่อสนองต่อตลาดในการบริโภค โดยให้ความสำคัญกับปฏิบัติการของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด ทั้งในระดับปัจเจกและในระดับครัวเรือน ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้ได้อาศัย วิธีการสำรวจที่สามารถวิเคราะห์ถึงระบบความสัมพันธ์ในเชิงตัวเลขที่มีความสัมพันธ์กับปฏิบัติการ และการเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิตที่เต็มไปด้วยการต่อสู้ต่อรองของเกษตรกร ที่ผู้เขียนได้เข้าไปศึกษา

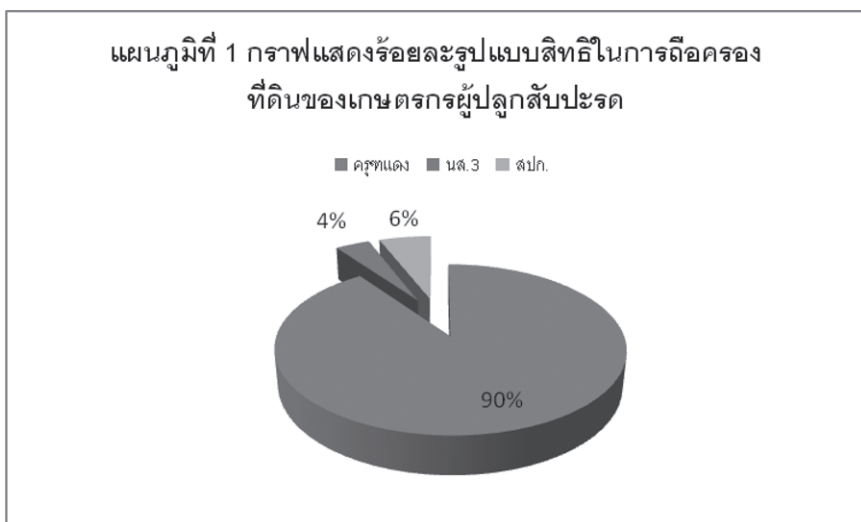
3. ผลการศึกษา

บทความชิ้นนี้ เป็นบทความที่ผู้เขียน พยายามนำเสนอข้อค้นพบที่ได้จากการดำเนินงานวิจัย ภายใต้ชื่อ “กลยุทธ์การต่อรองของเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดภายใต้ระบบอุตสาหกรรมเกษตรอาหาร และการเป็นแรงงานไร้ที่ดิน กรณีศึกษา หมู่บ้านทรายมูลพัฒนา ตำบลเสด็จ อำเภอมือง จังหวัดลำปาง” ทั้งนี้ผู้เขียนได้สนใจเข้าไปศึกษากลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด ในพื้นที่หมู่บ้านทรายมูลพัฒนา หมู่ที่ 13 ตำบลบ้านเสด็จ อำเภอมือง จังหวัดลำปาง โดยมุ่งศึกษาเกษตรกรที่ปลูกสับปะรดทั้งที่มีการถือครองที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง และเช่าที่ดินของผู้อื่นๆ หรือทั้งเช่าที่ดินและทำการเกษตรในพื้นที่ของตน ทั้งผู้ที่ปลูกสับปะรดพันธุ์ปัตตาเวีย และพันธุ์ตาดำ ซึ่งเป็นพันธุ์ที่ปลูกมากในพื้นที่หมู่บ้านทรายมูลพัฒนา โดยมีผู้ปลูก

สับปะรดทั้งหมดจำนวน 51 ครัวเรือน ซึ่งการศึกษาเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด ทั้งหมดของ หมู่บ้านทรายมูลพัฒนาโดยการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง โดยใช้แบบสอบถามในการเก็บข้อมูล ของผู้ปลูกสับปะรด และการสัมภาษณ์แบบเชิงลึกในกรณีศึกษาผู้ปลูกสับปะรด จำนวน 10 ท่าน โดยงานวิจัยที่นำเสนอในรูปแบบบทความชิ้นนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ ซึ่ง ข้อมูลที่ได้เบื้องต้น จะเป็นข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับลักษณะ ส่วนบุคคลและลักษณะที่โดดเด่น ของ เกษตรกรที่ปลูกสับปะรด ในพื้นที่ บ้านทรายมูลพัฒนา ได้แก่ เพศ อายุ ระดับการศึกษา การ ศึกษา สถานภาพการสมรส จำนวนสมาชิก ในครอบครัว จำนวนแรงงานในครอบครัว และการ ประกอบอาชีพ ทั้งในและนอกภาคการเกษตร นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญต่อการเก็บข้อมูลใน ประเด็น เรื่องประเภทของการถือครองที่ดิน พื้นที่การใช้ประโยชน์ทั้งสับปะรด และพืชอื่นๆ ที่เกษตรกรปลูกในพื้นที่กรรมสิทธิ์และขนาดพื้นที่ในการเช่าเพื่อการปลูกพืชชนิดต่างๆ ตลอดจนถึง ประเด็นเรื่องภาวะหนี้สิน และสิ่งอำนวยความสะดวกในครัวเรือนของเกษตรกร

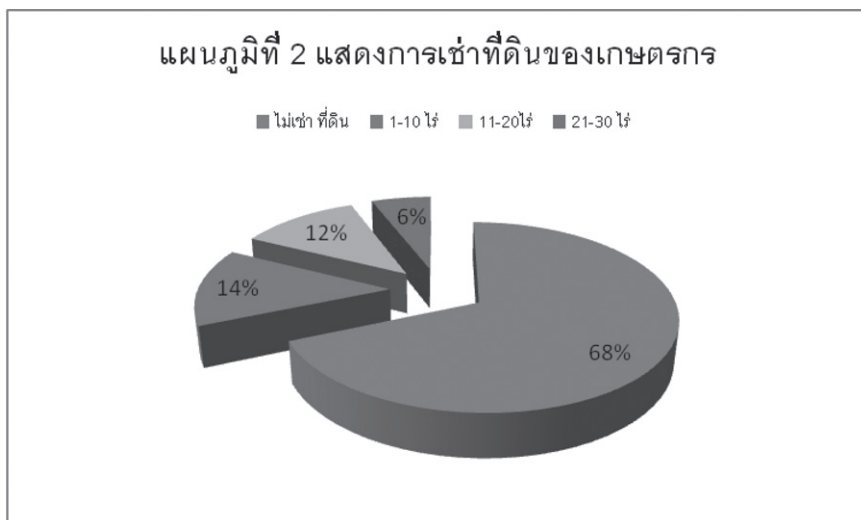
การถือครองที่ดินกับการดำรงสถานะการเป็นชาวไร่สับปะรดและอิทธิพลของตลาด

สำหรับประเด็นการถือครองที่ดิน หรือรูปแบบกรรมสิทธิ์ในการถือครองที่ดินของ เกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด จากการศึกษาพบว่า โดยส่วนใหญ่แล้วเกษตรกร ทั้ง 51 ครัวเรือน ส่วนใหญ่ มีรูปแบบการถือครองที่ดินของตนเพื่อปลูกสับปะรดเป็นการถือครองที่ถูกต้องตาม กฎหมาย แต่ในขณะเดียวกันยังมีการปลูกสับปะรดในที่ดินของรัฐ หรือที่ สปก.ซึ่งไม่ได้เป็นที่ดิน ของชาวบ้านซึ่งเราจะพบว่าที่ดินถือเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด

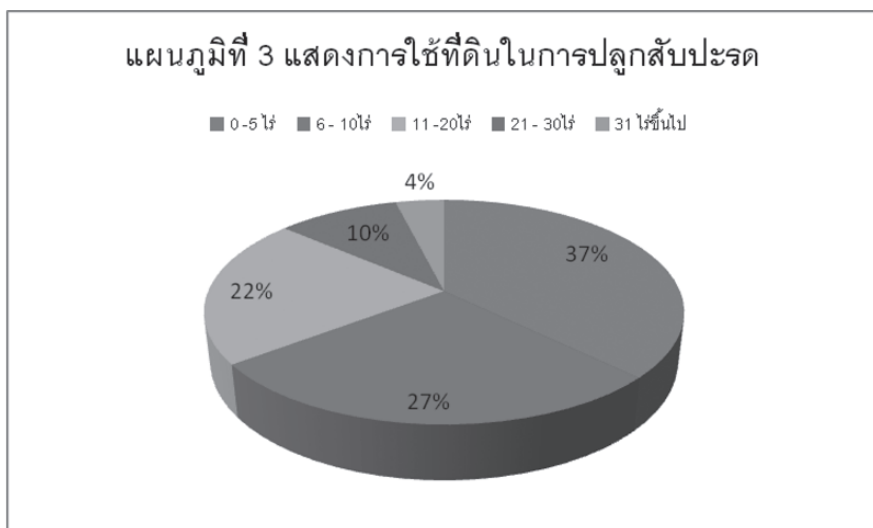

อย่างมาก เนื่องจากสับปะรดเป็นพืชที่ต้องการพื้นที่ ไม่ได้เป็นไม้ยืนต้น ซึ่งจากข้อมูลตัวเลข พบว่า นอกจากรูปแบบการถือครองที่ดินที่ยังมีการนำที่ดินของรัฐบาลมาใช้เพื่อเพิ่มผลผลิตในการปลูกพืช เพื่อเพิ่มปริมาณการผลิต

นอกจากนี้ยังพบว่าข้อมูลจากแผนภูมิที่ 1 และแผนภูมิที่ 2 จะสังเกตเห็นได้ว่า แม้ขนาดของรูปแบบการถือครองที่ดินกับสัดส่วนการเช่าที่ดินของเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดจะมีลักษณะที่สอดคล้องกัน นั่นคือ เกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดมีการถือครองที่ดินเพื่อการปลูกสับปะรดโดยชอบธรรมผ่านเอกสาร นส4. หรือครุฑแดง ที่มีการแสดงพื้นที่ในการถือครองที่ดินที่ชัดเจน และเชื่อมโยงกับข้อมูลการเช่าที่ดินที่ เกษตรกรไม่ได้เช่าที่เป็นส่วนมาก รองลงมาเป็นการเช่าที่ดินจำนวน 1-10 ไร่ ยิ่งไปกว่านั้น จากข้อมูลในแผนภูมิที่ 3 ยังพบว่า ครึ่งหนึ่งของเกษตรกรส่วนใหญ่มีที่ดินในการปลูกสับปะรด จำนวนไม่ถึง 5 ไร่ขึ้นไป มากที่สุดคิดเป็น 37 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งรองลงมาคือ เกษตรกรที่มีขนาดในการใช้พื้นที่ในการปลูกสับปะรด และรองลงมาคือ 6- 10 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 27 ซึ่งค่อนข้างไม่แตกต่างกันมากนัก จากข้อมูลขนาดของการใช้ที่ดินในการปลูกสับปะรด จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ยังมีกลุ่มเกษตรกรรายเล็กที่ยังมีพื้นที่ในการทำการเกษตรพืชชนิดนี้อยู่จำนวนน้อย และไม่มีค่อยมีความแตกต่างกับกลุ่มเกษตรกรที่มีพื้นที่ในการปลูกสับปะรด จำนวนระหว่าง 6-10 ไร่ จากลักษณะดังกล่าวทำให้เกษตรกรยังต้องค้นหาวิธีทางของการเข้าถึงทรัพยากร “ที่ดิน” โดยการเช่าที่ดิน ซึ่งก็สอดคล้องกับแผนภูมิที่ 2 ซึ่งยังมีเกษตรกรที่ เช่าที่ดินเพิ่มเติมจากที่ดินที่เป็นทุนอยู่เดิม ถึงร้อยละ 14 จำนวน 1-10 ไร่

จากความสัมพันธ์ในมิติเรื่องการถือครองที่ดิน การใช้ที่ดิน ตลอดจนถึงปริมาณการเช่าที่ดิน ดังกล่าวทำให้เห็นว่า เกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดรายย่อย บ้านทรายมูลพัฒนายังคงเป็นชุมชนหมู่บ้านที่มีแบบแผนการใช้ที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติ ที่เชื่อมโยงกับระบบเครือข่าย และมีความยืดหยุ่นค่อนข้างสูง เนื่องจากการปฏิบัติการได้มาซึ่งที่ดินในการปลูกสับปะรดเพิ่มของเกษตรกรรายเล็กจะมาจากการเช่าที่ดินของกลุ่มเครือข่ายที่อยู่ในสายตระกูล เช่น ลุง ป้า น้า อา ในอัตราเช่า รายปี ซึ่งจะอยู่ที่ 200-500 บาทต่อปี นอกจากนี้จะอยู่ในรูปแบบของการปลูกสับปะรดในพื้นที่ที่มีการลงไม้ผลยืนต้น ที่ยังไม่โตเต็มที่ หรือไม้เศรษฐกิจ เช่น สัก ทั้งนี้ นอกจากปฏิบัติการในการต่อสู้ต่อรองกับการดำรงสถานะเกษตรกรของกลุ่มชาวบ้านบ้านทรายมูลพัฒนาที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ยังคงมีรูปแบบของการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งพื้นที่ในการปลูกพืชเช่น สับปะรดคือ พื้นที่หัวไร่ปลายนา พื้นที่โล่งของรัฐที่สามารถแผ้วถางและปลูกได้ เป็นต้น

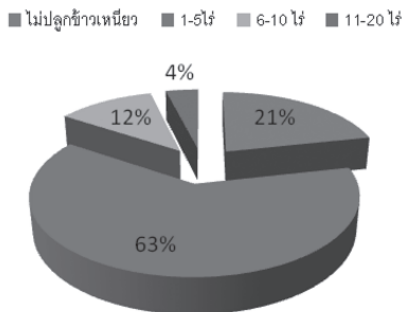
นอกจากปฏิบัติการว่าด้วยการพยายามขยายพื้นที่ในการเกษตรในฐานะเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดในหมู่บ้านทรายมูลพัฒนาแล้ว ผู้เขียนยังพบว่านอกจากเกษตรกรชาวสวนสับปะรดจะมีวิธีการในการขายในระบบตลาดแบบสหกรณ์ การผ่านพ่อค้ากลาง ยังมีกลยุทธ์ในการต่อรองกับระบบตลาดที่สามารถทำได้ด้วยตนเองคือ การออกรถเร่ขายสับปะรดยังตัวเมืองจังหวัดลำปาง จังหวัดลำพูน เชียงใหม่ เป็นต้น พ่อ บุญมา ไวสดี เล่าว่า ตนเองเป็นอีกบุคคลหนึ่งที่ใช้วิธีดังกล่าว เมื่อถึงช่วงฤดูเก็บเกี่ยวเพราะเห็นว่าการขายเร่เป็นการขายที่มีกำไรสูงกว่าการขายเป็นกิโลกรัมเพราะการขายในลักษณะดังกล่าวเป็นการขายที่ได้กำไรน้อย เพราะสับปะรด 1 หัวจะมีราคาเพียง 4 - 5 บาท เท่านั้นแต่หากขายในลักษณะหน่วย หัวจะมี ราคา 20-30 บาทต่อ สับปะรด 1 หัว จากข้อแตกต่างดังกล่าวนำไปสู่การต่อสู้ต่อรองกับระบบตลาดอุตสาหกรรมสินค้าอาหาร เนื่องจากการวิจัยพบว่า โรงงานที่รับซื้อสับปะรดไม่ได้ตั้งอยู่ภายในจังหวัดหรือภาคเหนือ แต่โรงงานสับปะรดกระป๋องตั้งอยู่ในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ และ จังหวัดเพชรบุรี จึงทำให้พ่อค้าคนกลางฉวยโอกาสในการลดราคาในการรับซื้อ เนื่องจากระบบการขนส่งมีเส้นทางไกลจากพื้นที่เพาะปลูกเป็นอย่างมาก ประกอบกับในพื้นที่หมู่บ้านมีระบบพ่อค้ากลางในการรับซื้อผลผลิตสับปะรดจึงทำให้ระบบการขายมักผูกขาดไม่มีความคล่องตัวมากเท่าใดนัก

เกษตรกรรายย่อย แรงงานในไร่สับปะรด :

บทบาทที่หลากหลายเพื่อการอยู่รอดของเกษตรกร

จากคำกล่าวที่ว่า “บทบาทนำมาซึ่งสถานะที่หลากหลาย” ของเกษตรกรรายย่อย ทำให้ผู้เขียนมีความพยายามที่จะอธิบายว่า กลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดในหมู่บ้านทรายมูลพัฒนาเป็นกลุ่มลูกหลานที่เป็นผลผลิตของสังคมชานา ที่พยายามแสวงหาความมั่นคงของชีวิตโดยการเลือกช่องทางในการดำเนินชีวิตที่หลากหลาย ซึ่งโดยนัยยะสำคัญคือ สังคมชานาการมีข้าวเพียงพอต่อการบริโภคเป็นหลักประกันความมั่นคงของครัวเรือน (Potter 1976:55) ทั้งนี้สังคมของเกษตรกรชาวไร่สับปะรดก็เช่นเดียวกัน ต่างดำเนินชีวิตที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขด้านการผลิตที่มีความสัมพันธ์กับระบบตลาด ภายใต้การบริหารงานของรัฐที่ซับซ้อน สิ่งทีกล่าวมาข้างต้นยังผลให้ “รูปแบบปฏิบัติการ” ที่ว่าด้วยการต่อสู้ต่อรองมีความหลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น แต่ทั้งนี้จากการศึกษายังพบว่า ถึงแม้ปัจจุบันกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดจะดำรงสถานะการเป็นผู้ผลิตพืชเพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรม แต่ยังไม่ได้ล้มความเป็นชานาที่เป็นเสมือนผลผลิตทางประวัติศาสตร์ของยุคสมัย ผ่านการประกอบกิจกรรมทางการผลิตที่มีการปลูกข้าวไว้เป็นพืชหลักของครัวเรือน (ดังแผนภูมิที่4)

แผนภูมิที่ 4 แสดงพื้นที่ในการปลูกข้าวของเกษตรกร ผู้ปลูกสับปะรด

ทั้งนี้จากการวิจัยภายใต้รูปแบบการศึกษาเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดในพื้นที่หมู่บ้านทรายมูลพัฒนาผู้เขียนพบว่า ปฏิบัติการที่หลากหลายมันได้เชื่อมโยงเรื่องของบทบาทที่หลากหลายด้วยเช่นกัน ซึ่งแสดงผ่านการที่เกษตรกรรายย่อยได้พยายามสร้างกิจกรรมทางการผลิตและอาชีพที่อยู่ในภาคการเกษตรในลักษณะที่หลากหลาย ทั้งนี้ถือเป็นความพยายามที่จะลดความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นกับครัวเรือนของตนที่ถือเป็นระบบ หรือหน่วยของการพึ่งตนเองที่ดีที่สุดทั้งในมิติของแรงงาน ทุน (ที่ดิน เงิน)

จากการสัมภาษณ์เกษตรกรผู้ปลูกสับปะรด ทำให้ทราบว่าพวกเขาปลูกสับปะรดในพื้นที่ รกร้างว่างเปล่า บริเวณหัวไร่ปลายนา พื้นที่ตอนซึ่งน้ำไม่สามารถท่วมถึง เนื่องจากสับปะรดไม่ชอบน้ำ แต่ชอบปริมาณน้ำฝนที่พอดีกับการเจริญเติบโต ฉะนั้นพื้นที่ในการปลูกสับปะรดและพื้นที่ในการปลูกข้าวจึงเป็นพื้นที่ที่แยกออกจากกันโดยสิ้นเชิง ในอดีตธรรมชาติของสับปะรดเป็นพืชที่ให้ผลผลิต 1 ครั้งต่อ ปี แต่ปัจจุบันเกษตรกรหันมาให้ความสำคัญกับช่วงระยะเวลาในการให้ผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจะกระทั่งสามารถผลิตได้ทั้งปี ในส่วนของพันธุ์สับปะรดส่วนใหญ่เกษตรกรปลูกพันธุ์ ปัตตาเวีย ซึ่งเป็นพันธุ์ที่สามารถซื้อหอน และหน่อได้ในราคาที่ถูกคือ 1,000 หอน ต่อ 150 – 300 บาท แต่ พันธุ์ดำดำ จะมีราคาหน่อพันธุ์อยู่ที่ 4-5 บาท ต่อ 1 หน่อพันธุ์ซึ่งเกษตรกรมองว่าเป็นราคาที่สูงจึงไม่นิยมกัน ในหมู่เกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดบ้านทรายมูลพัฒนา

นอกจากพื้นที่ปลูกที่จะต้องมีการจัดการความรู้ และการแบ่งพื้นที่ที่เหมาะสมแล้ว การปลูกสับปะรดยังเป็นการปลูกที่มีวิธีการคิดค้นมาจากกลุ่มเกษตรกรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกัน คือการปลูกแบบรับเหมาเช่น หากปลูกได้ 1,000 หน่อจะได้รับค่าจ้าง 250 บาท ซึ่งในราคาค่าจ้างดังกล่าวเป็นราคาที่คนรับจ้างปลูกอย่างเดียวเจ้าของที่ดินจะนำหน่อหรือหน่อไปวางให้บนที่ดินของตน แต่อีกกรณีหนึ่ง คือ การเหมาปลูกคือ การหักหน่อจากไร่เดิมมาปลูก จะมีอัตราจ้างอยู่ที่ 1,000 ต้น ได้รับค่าจ้าง 700 บาท

จากการคิดค้นรูปแบบการปลูกสับปะรดที่หลากหลายแล้ว ผู้เขียนยังได้ค้นพบประเด็นที่น่าสนใจ คือ เป็นที่น่าสนใจว่ากลุ่มเกษตรกรที่เป็นหญิงก็มีความสามารถปรับตัวให้เข้ากับระบบการผลิตพืชไร่เช่นสับปะรด โดยการรวมกลุ่มกันเพื่อรับเหมาปลูกสับปะรด และยังพบว่ารูปแบบการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในระบบการผลิตข้าว ซึ่งเป็นพืชหลัก เช่น การเอามือเอารัน ก็ถูกนำมาใช้ในการช่วยเหลือกันภายใต้การปลูกพืชเช่นสับปะรดในยุคของการปลูกพืชพาณิชย์

จากงานวิจัยผู้เขียนได้สิ่งที่เรียกว่า ผลที่เกิดขึ้นระหว่างทางของการทำงานวิจัย ที่ออกขึ้นจากการตั้งคำถามจากการทำงานในสนาม ผ่านมโนทัศน์ ที่เรียกว่า “สิทธิ” ซึ่งหากตั้งคำถามเรื่องการถือครองสิทธิการใช้ที่ดินจึงหนีไม่พ้นที่ต้องมองเรื่องสิทธิในการใช้ทรัพยากรที่ดินของคนในชุมชนในการปลูกพืชพาณิชย์เช่นสับปะรด จากการทำงานวิจัยผู้เขียนพบ ปรากฏการณ์ที่แสดงถึงการเผชิญหน้ากันระหว่างสิทธิในการครอบครองที่ดินในแบบชุมชนจารีต ในกรณีของการใช้ที่ดินทั่วไปลายนาปลูกสับปะรดเพื่อเพิ่มพื้นที่ในการผลิต พื้นที่บริเวณคันดินรอบคูน้ำหรือลำเหมืองเป็นต้น ทั้งนี้เนื่องจากการมองเรื่องสิทธิของชุมชนบ้านทรายมูลพัฒนายังเป็นระบบกรรมสิทธิร่วม จำเป็นต้องพิจารณาเรื่องสิทธิเชิงซ้อน (อานันท์ 2544: 219)

ทั้งนี้จะพบว่ากลุ่มเกษตรกรส่วนหนึ่งมองที่ดิน บนหลักของ “สิทธิการใช้” ที่มีความหลากหลาย ซึ่งสมาชิกของชุมชนทรายมูลพัฒนาจะเป็นผู้ตัดสินว่าใครสามารถที่จะกำหนดกฎเกณฑ์ ลำดับของการใช้ประโยชน์ รวมไปถึงกำหนดว่าใครสามารถนำไปใช้ได้บ้างอย่างไร เมื่อไหร่ที่สมควรใช้ ตลอดจนจนถึงมีการควบคุมการใช้อย่างไร ทั้งนี้จะเป็นการดำเนินการที่เต็มไปด้วยความยืดหยุ่น ซึ่งแตกต่างกับหลักคิดแบบ สิทธิเชิงเดี่ยว ซึ่งมองเรื่องการจัดการทรัพยากรว่าเป็นเรื่องของผู้มีอำนาจ และกฎหมายที่นำมาบังคับใช้ในการครอบครองทรัพยากร ทั้งในรูปแบบของที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่ในชุมชน จากการลงพื้นที่ภาคสนามของผู้เขียนยังตอกย้ำเรื่องการดำรงอยู่ของฐานคิดว่าด้วย สิทธิการใช้ผ่านการใช้พื้นที่เพื่อผลิตสับปะรดของกลุ่มเกษตรกรรายย่อย

4. บทสรุปและข้อค้นพบจากการศึกษา

จากงานวิจัยที่ว่าด้วยเรื่องการเมืองบริบทของสังคมเกษตรบนพื้นฐานการประกอบอาชีพที่หลากหลายของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสับปะรดที่มีขนาดการถือครองที่ดินน้อย และบางกลุ่มไม่ได้มีการถือครองที่ดิน ผ่านมโนทัศน์ที่ว่าด้วยการต่อสู้ต่อรอง ผ่านปฏิบัติการที่หลากหลาย สามารถสรุปได้ดังนี้ ประการแรก กลุ่มเกษตรกรรายย่อยผู้ปลูกสับปะรด ไม่ได้ยอมจำนนต่อบริบทแวดล้อมทั้งในเรื่องราคาผลผลิตทางการเกษตรที่ผูกติดอยู่กับระบบตลาด และพยายามที่จะนำองค์ความรู้ทุนทางสังคมที่เป็นผลผลิตทางประวัติศาสตร์เข้ามาต่อรองกับต้นทุนการผลิตพืชไร่ ในยุคสมัยใหม่ผ่านการจัดการแรงงาน การจัดการที่ดิน ตลอดจนถึงการตัดสินใจเกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต แต่ในขณะเดียวกันก็ยังพบว่ากลุ่มเกษตรกรที่มีขนาดของการถือครองที่ดินน้อย ก็ปรับเปลี่ยน ยุทธวิธีโดยการพาตัวเองออกไปเป็นแรงงานรับจ้าง ทั้งในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร

ประการที่สอง สังคมชนบท เป็นสังคมที่ไม่ได้ให้ความสำคัญเชื่อมโยงเรื่องความมั่นคงในชีวิตผ่านการมีรายได้สูงเช่นเดียวกับเมืองเสมอไป ทั้งนี้ผู้เขียนพบว่าความมั่นคงในมิติเรื่อง “สิทธิ” ในเรื่องของการถือครองที่ดิน ถือเป็นเรื่องของความมั่นคงในการดำรงสถานะการเป็นเกษตรกรที่เป็นผลผลิตของสังคมชาวนาที่มีการปรับเปลี่ยนท่าทีต่อระบบทุนนิยมสมัยใหม่ การต่อสู้โดยการเดินออกไปหาโอกาสทางการจำหน่ายพืชที่ตนเองและ/หรือครัวเรือนผลิตเป็นต้น

ประการที่สาม เกษตรกรรายย่อยผู้ปลูกสับปะรดพยายามหาอาชีพเพื่อความมั่นคงในชีวิตที่มีความหลากหลายเพิ่มมากขึ้น เกษตรกรที่มีพื้นฐานเดิมมาจากชาวนาผันตัวมาเป็นผู้ปลูกพืชเศรษฐกิจ และดำเนินกิจกรรมทางการผลิตที่ในผืนดินของตนเอง และเช่าที่ดินของญาติ ตลอดจนถึงคนในหมู่บ้านของตนเอง และนอกหมู่บ้าน ประกอบกับการเลี้ยงสัตว์เพื่อเป็นอาหารในครัวเรือน เช่น ไก่ เป็ด ทั้งนี้ยังมีการปลูกผักไว้บริโภคภายในครัวเรือน จากการเก็บข้อมูลภาคสนามของผู้เขียนพบว่ากลุ่ม เกษตรกรที่อยู่นิเวศรากลับฉวยใช้ทรัพยากรที่เป็นอุปสรรคต่อการปลูกสับปะรด คือ หนี้จำคา ในการประกอบอาชีพเสริมหลังจากฤดูการปลูกสับปะรด เช่น การไถนา ฉะนั้นเราพบว่าเกษตรกรมีช่องทางในการเลือกที่จะประกอบอาชีพตามที่เงื่อนไขของบริบทในพื้นที่กำหนด

จากงานวิจัยผู้เขียนจึงต้องการให้ข้อเสนอต่องานพัฒนา ดังนี้ การพัฒนาประเทศในยุคของการค้าข้ามชาติ และระบบเศรษฐกิจที่มีฐานการผลิตเป็นทรัพยากร และแรงงานในภาคการเกษตรการพัฒนาประเทศควรพิจารณาการสร้างรายได้ให้แก่กลุ่มคนที่อยู่ในท้องถิ่น เชื่อมโยงกับการผลักดันตลาดภายในประเทศ ซึ่งในที่นี้หมายถึงการมุ่งตอบสนองความต้องการซื้อภายในประเทศ โดยยึดฐานภูมิสังคม ทรัพยากร ความเป็นชุมชน องค์กร ภาคีเครือข่ายที่อยู่ในท้องถิ่นเป็นตัวนำ และขยายผลสู่การพัฒนาในระดับชาติ และที่สำคัญต้องให้ความสำคัญกับการใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์สูงสุด ยึดโยงเศรษฐกิจชุมชน และที่สำคัญเน้นการบริโภคภายในประเทศ เน้นการพัฒนาในรูปแบบของความสมดุล แทนการพัฒนาเชิงเดี่ยว โดยใช้ระบบการเงินเป็นที่ตั้งและจุดหมาย ที่ว่าด้วยความทันสมัย แต่ก็ยังไม่พัฒนาแต่อย่างใด

เน้นการพึ่งพาตนเอง ตลอดจนพัฒนาด้านการศึกษา ประกอบกับการพัฒนาระบบภูมิปัญญาที่เน้นการเชื่อมโยงเครือข่าย ซึ่งเป็นสิ่งที่ท้องถิ่นไทยมีอยู่มากมาย แต่ยังขาดการจัดการที่ดี ตลอดจนถึงการพยายาม หนุนเสริมทำให้เกิดปฏิบัติการของชาวบ้าน “ร่วมกันเอง” “เกิดสำนึกร่วมกัน” เกิดการพัฒนาอย่างอิสระที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชนของตนเอง แทนที่ระบบการพัฒนาประเทศที่มีรัฐเป็นผู้กำหนดทางเดิน

รายการอ้างอิง

- จามะรี เชียงทอง. (2554). ความสำคัญของแรงงานเกษตรกรรมระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดินในระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ ใน ชนบทไทย เกษตรกรรมระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน , ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์. (2542). เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, พิมพ์ครั้งที่ 2 เชียงใหม่ : ตรีสิน (ซีลค์เวอร์มบุ๊กส์).
- ยศ สันตสมบัติ. (2546). พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา:เศรษฐกิจของชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม , เชียงใหม่.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. มติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544
- Potter,J.M.,(1976) *Thai Peasant Social Structure*.
Chicago: University of Chicago Press.
- Scott, J.C.(1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*.
New Haven : Yale University Press.

